

В статье раскрыты психологические особенности взаимосвязи между акцентуациями характера у трудновоспитуемых подростков и агрессивностью. Установлено, что существует тесная зависимость между двумя очерченными феноменами, которые играют негативную роль в общечеловеческом становлении подростка.

Ключевые слова: *подросток, трудновоспитуемость, акцентуация характера, агрессия, невроз, тревожность, фрустрация.*

In the article the psychological features of intercommunication are exposed between accentuation character for difficult teenagers and by an aggressiveness. It is set that close dependence is between two outlined phenomena which play a negative role in the becoming of personality of teenager

Key words: *teenager, difficult brought, character accentuation, aggression, neurosis, anxiety, frustration.*

К.О. Островська, Х.В. Качмарик

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕЛЕКТУ ДІТЕЙ З СПЕКТРОМ АУТИСТИЧНИХ ПОРУШЕНЬ

На основі дослідження інтелекту дітей із спектром аутистичних порушень встановлено, що рівень розумового розвитку дітей із спектром аутизму відповідає на щабель нижчій, ніж біологічний вік, віковій категорії дітей. Обґрунтовано використання рівня розумового розвитку дітей як критерію вікових меж освіти дітей із спектром аутистичних порушень у дошкільних навчальних закладах та загальноосвітній школі.

Ключові слова: *діти, спектр аутистичних порушень, рівень розумового розвитку*

Вступ. Інтелект – це мисленнєві здібності людини. В останні роки достатньо широкої популярності набула теорія, в якій при розгляді проблем інтелектуального розвитку людини виділяють два різних типи інтелекту.

Перший тип інтелекту, який поєднує в собі досить широку область інтелектуального функціонування, називають поточним інтелектом. Це ті здібності, з допомогою яких людина вчиться чомусь новому. До них належать швидкість і результативність запам'ятовування, індуктивні судження, оперування просторовими образами і сприймання нових зв'язків і відношень. Цей тип інтелекту, на думку вчених, відображає біологічні можливості нервової системи – її працездатність та інтегративність [6. с. 42].

Другим типом інтелекту є кристалізований інтелект, який приходить до людини з досвідом та освітою. Набуття даної форми інтелекту пов'язане з освітою людини і тими знаннями, які вона набула протягом довгого часу життя. Це здатність людини встановлювати відносини, формулювати судження,

аналізувати проблеми і використовувати засвоєні нею стратегії для вирішення задач [6, с. 42]. На відміну від попереднього типу інтелекту, кристалізований інтелект часто підвищується протягом життя, поки люди зберігають здатність одержувати і зберігати інформацію.

На думку деяких психологів, розв'язок одних задач потребує конкретного, а інших – абстрактного інтелекту. Конкретний, або практичний інтелект допомагає нам розв'язувати повсякденні проблеми і орієнтуватися в наших взаємовідносинах з різними предметами. У зв'язку з цим до конкретного інтелекту відносять і так звані асоціативні здібності, які дозволяють використовувати певні навички чи знання і взагалі інформацію, що зберігається в пам'яті. Що стосується абстрактного інтелекту, то за його допомогою ми оперуємо словами і поняттями і можна віднести його до рівня когнітивних здібностей [2, с. 140].

Найбільш розробленою і впливовою із когнітивних теорій розвитку вважається генетична епістемологія Ж. Піаже. В ній об'єднані уявлення про внутрішню природу інтелекту і його зовнішні прояви [5]. Згідно Піаже, процес розвитку інтелекту складається із 3-х великих періодів, в межах яких відбувається зародження і становлення 3-х основних структур (видів інтелекту): 1) сенсомоторний інтелект (0-2 роки); 2) період конкретних операцій (2 – 11/12 років); 3) формально-логічний інтелект (11/12 - 14/15 років).

Для першої стадії характерні становлення і розвиток чуттєвих і рухових структур – сенсорних і моторних здібностей. У рамках цього періоду немовля сприймає світ, не знаючи себе як суб'єкта, не розуміючи своїх власних дій. Реально для нього лише те, що дано йому через його відчуття. Він дивиться, слухає, торкає, нюхає, пробує на смак, кричить, ударяє, мгне, згинає, кидає, штовхає, тягне, силе, робить інші сенсорні і моторні дії. На цій стадії розвитку ведуча роль належить безпосереднім відчуттям і сприйняттю дитини.

Всередині другого періоду Піаже виділив доопераційну стадію, яка характеризує інтуїтивне, наочне мислення у віці від 2 до 6/7 років, і стадію конкретних операцій (6/7 – 11/12 років). В рамках доопераційної стадії формуються образно-символічні схеми. Відсутність власне операцій спонукає дитину встановлювати зв'язки між об'єктами не на основі логічного міркування, а інтуїтивно.

У рамках формально-логічного інтелекту розумові операції можуть відбуватися без опори на чуттєве сприйняття конкретних об'єктів. Підлітки здатні оперувати абстрактними поняттями, у них розвиваються навички наукового мислення, де головну роль відіграють гіпотези і дедуктивно-індуктивні розумові висновки.

Вікові особливості розвитку інтелекту у здорових дітей є особливо важливими при аналізі когнітивної сфери дітей з порушеннями розвитку, зокрема дітей із спектром аутистичних порушень. Відомо, що ці діти відзначаються найменшими порушеннями когнітивної сфери (порівняно з порушеннями інших сфер, наприклад, сфери соціальної взаємодії), однак, розвиток відбувається із значною затримкою порівняно з нормальним розвитком дитини [7]. Тому для більшості дітей цієї категорії (з помірним та високим рівнем аутизму) досягнення формально-логічного рівня інтелекту є проблематичним. З цієї точки зору, а також з

перспективи адаптації дитини з аутизмом в соціумі важливо розглядати соціальний компонент інтелекту, так званий соціальний інтелект [3,4].

Соціальний інтелект – відносно нове поняття соціальної психології, яке знаходиться у процесі розвитку, уточнення, верифікації [1, с. 43]. Наявні у вітчизняній психології роботи зачіпають проблему соціального інтелекту переважно в аспекті комунікативної компетентності, а також описують ймовірну структуру і функції соціального інтелекту. Предметом спеціального дослідження соціальний інтелект не став насамперед через відсутність вітчизняних методичних розробок [2, с. 28]. Стосовно дітей із спектром аутистичних порушень таке поняття для характеристики їх когнітивної сфери є слабо вивченим як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі. Тому метою роботи було дослідження особливостей становлення інтелекту у дітей із спектром аутичних порушень дошкільного та молодшого шкільного віку.

Результати дослідження та їх обговорення. Дослідження проводилося з дітьми шкільного віку першої в Україні експериментальної школи, де офіційно приймають на навчання дітей з аутизмом. Для дослідження було вибрано 50 дітей з офіційно встановленими діагнозом із спектру аутистичних порушень.

У дослідженні були використані такі методики:

- 1) Шкала Біне-Сімона для визначення рівня розумового розвитку.
- 2) Метод нейропсихологічного дослідження за О.Р. Лурією для визначення рівня психофізичного розвитку
- 3) Метод CARS для визначення рівня аутизму.

Отримані результати оброблялися статистичними методами. Відповідно, був проведений порівняльний, факторний та кореляційний аналіз для інтерпретації результатів та отримання об'єктивних висновків.

Провівши дослідження за методикою А. Біне – Т. Сімона, з метою визначення рівня психічного розвитку досліджуваних нами дітей, ми отримали такі результати: у більшості дітей середні показники психічного розвитку були нижчими від біологічного віку в межах від 4 місяців до 12 років і 10 місяців. При цьому варто взяти до уваги, що особливістю дизонтогенезу при аутизмі є спотворений психічний розвиток. Це означає, що за деякими параметрами розвитку у дітей з аутизмом наявні як акселеративні зони розвитку, так і зони ретардації.

За рівнем розумового розвитку розділимо досліджену вибірку на 3 вікових категорії: 1) ранній дитячий вік – 2-3 р – 45% вибірки; 2) дошкільники – 3-5 років – 30% вибірки; 3) молодші школярі – 6-8 років – 25% вибірки. Згідно біологічного віку у дослідженій вибірці було 40% дошкільнят, 30% дітей молодшого та 30% дітей середнього шкільного віку. Тобто, з похибкою 5% можна стверджувати, що рівень розумового розвитку дітей із спектром аутизму відповідає на щабель нижчий, ніж біологічний вік, віковій категорії дітей. Виявлений факт дозволяє обґрунтувати вікові рамки освіти дітей цієї категорії у дошкільних навчальних закладах та загальноосвітній школі. Як критерій вікових меж необхідно використовувати рівень розумового розвитку дітей.

Відповідно, доцільно формувати дошкільні групи з дітей віком від 3 до 10 років. Натомість навчання дітей у загальноосвітній школі в рамках експерименту можна продовжити до 19 -20-го року життя. При цьому

основним напрямком навчальної програми цих дітей повинно бути їх професійно-зорієнтоване навчання.

Для виявлення глибших взаємозв'язків аналізованих параметрів з показниками інтелекту нами проведений факторний аналіз параметрів методики Біне-Сімона. Аналізовані параметри класифіковані за трьома факторами, які за смисловим навантаженням можна віднести до соціального інтелекту, операційного інтелекту та об'єднаної уваги.

Таблиця 1

**Класифікація параметрів дітей із спектром аутистичних порушень
(за методикою Біне-Сімона) за виявленими факторами**

Фактори	Соціальний інтелект (Ф1)	Операційний інтелект (Ф2)	Увага, пам'ять (Ф3)
Параметри	Назвати свою статть Назвати своє прізвище Виконати 3 доручення Порівняти 2 гірі Назвати 4 монети	Назвати предмет Намалювати квадрат Порахувати монети Розв'язати головоломку	Перерахувати предмети на карточці Повторити фразу з 7 слів Назвати 4 кольори Порівняти 2 лінії

Фактори об'єднаної уваги та операційного інтелекту можна розцінювати як компоненти поточного інтелекту, тоді як фактор соціального інтелекту – як компонент кристалізованого інтелекту дитини.

Слід зазначити, що за своїм змістом методика Біне-Сімона використовується для визначення реального віку дитини, її рівня розумового розвитку. Виділення додаткових факторів у даному дослідженні є особливо актуальним для дітей із спектром аутизму. З одного боку, сильною стороною цих дітей прийнято вважати порівняно (відносно інших нозологій) високий інтелект. З іншого боку, слабкою стороною цієї категорії є слабо розвинена об'єднана увага. Виокремлення параметрів, за якими визначають рівень сформованості того чи іншого фактора (інтелекту, чи об'єднаної уваги) дозволяє вказати сфери розвитку дитини, які потребують корекції. Так, для формування об'єднаної уваги важливо систематично робити з дитиною завдання, які включають перелічення предметів на карточці, повторення фраз, заучування віршів, порівняння предметів, геометричних фігур. Тобто, необхідно називати сфери, що відповідає параметрам методики Біне-Сімона і об'єднані у нашому дослідженні у фактор уваги.

Тут слід, однак, зазначити, що для формування уваги не можна обмежуватися лише параметрами розвитку інтелектуальної сфери. Дуже важливими сферами, над якими слід працювати у дітей із спектром аутизму є перцептивна сфера (слухова, зорова, відчуттєва реакція). Значні порушення цих сфер приводять до зниження концентрації уваги, недорозвитку текучого інтелекту. Відповідно, не може бути до кінця сформований кристалізований інтелект.

Для з'ясування взаємозв'язку між параметрами уваги, соціального та операційного інтелекту нами проводився кореляційний аналіз.

Виявлений прямий кореляційний зв'язок між рівнем розумового розвитку дитини і такими пізнавальними діями як

- *здатністю до повторення, а саме вміння повторити фразу* ($r=0,79$);
- *назвати 4 кольори* ($r=0,89$);
- *перерахування предметів на картинці* ($r=0,79$),
- *усвідомленням і вмінням назвати дитиною свою стать і своє прізвище* ($r=0,83$);
- *виконанням трьох доручень* ($r=0,85$);
- *називання предметів* ($r=0,72$),
- *вмінням порахувати 4 монети* ($r=0,72$),
- *вмінням розрізнити предмети по вазі* ($r=0,83$);
- *розгадка головоломки* ($r=0,83$);

Перші три параметри ми віднесли до компонентів об'єднаної уваги, наступні два – до компонентів соціального, а останні чотири – до компонентів операційного інтелекту.

Зв'язок цих пізнавальних дій з рівнем розумового розвитку дитини очевидний, оскільки, наприклад називання предметів, а також вміння перерахувати предмети на картинці, передбачає те, що дитина знає їх назви, а отже правильно їх співвідносить, також це передбачає відповідний словниковий запас дитини, а отже і є показником її розумового розвитку.

Вміння повторити фразу, є показником здатності до мовленнєвого наслідування. Відомо, що наслідування є однією з форм пізнання світу, і засвоєння форм поведінки у дитини, а отже і виступає показником рівня розумового розвитку. З іншого боку, здатність повторити фразу зумовлена можливістю дитини сконцентрувати увагу, почути цю фразу від дорослого, завчити і відтворити. Тобто, ці параметри вказують на засоби формування уваги у дітей. Перелік достатньо простих завдань на запам'ятовування предметів на картинці, слів у фразі чи вірші, послідовності дій і ретельна регулярність їх повторення – це запорука розвитку уваги у дітей із спектром аутистичних порушень.

Розвиток у дітей навиків рахунку є важливим, оскільки цифри і числа відіграють важливу роль у житті кожної людини. Зв'язок рахунку з рівнем розумового розвитку очевидний, оскільки вміння рахувати передбачає сформованість певних розумових операцій, вміння співвідносити порядкову цифру з наступним предметом, а також знанням цифр, і їх значення. Зв'язок такої дії як вміння розрізнити предмети по вазі а також знання кольорів з рівнем розумового розвитку дитини можна пояснити тим, що в ранньому дитинстві дитина пізнає ознаки і властивості предметів і явищ завдяки їх маніпуляції, а згодом ці властивості і ознаки дитина може розрізнити і назвати. Розгадка головоломки також передбачає вміння наслідувати а також сформованість таких розумових операцій як аналіз і синтез. Ці параметри методики Біне-Сімона ми співвіднесли з операційним інтелектом, оскільки їх вирішення передбачає застосування послідовності операцій, включення

логічного мислення. Слід зазначити, що серед аналізованих факторів (увага, операційний та соціальний інтелект) саме параметри операційного інтелекту є найбільше розвинутими у дитини із спектром аутистичних порушень.

Дещо менше розвинутими є параметри соціального інтелекту. Вміння назвати дитиною свою статтю і своє прізвище також є показником рівня розумового розвитку дитини, однак, окрім самопізнання та самоусвідомлення таке вміння може мати соціальне навантаження. Відомо, що до кінця другого року життя дитина починає все більше згадувати про власну персону. Діти знають своє ім'я, а згодом і прізвище. У віці приблизно 21 місяць у дітей починає розвиватися розуміння гендерних ролей. Хлопчики і дівчатка починають вести себе по-різному. Усвідомлення себе є результатом самовивчення, когнітивної зрілості, а також роздумів про себе. Як правило, це вміння формується у процесі взаємодії дитини з людьми найближчого оточення. Саме тому ми надаємо йому соціального відтінку. Однак, тут слід підкреслити, що для дитини з аутистичними порушеннями за рахунок істотного відставання у розвитку, з одного боку, і внаслідок істотних порушень об'єднаної уваги, з іншого боку, самосприйняття та самоусвідомлення є достатньо складним завданням. Часто такі діти можуть завчити своє прізвище і статтю, однак, у них може не бути сформованого чіткого уявлення про себе як особу. Звідси впливають істотні складнощі у взаємодії з іншими.

Дуже часто дитина, яка не може виділити себе з оточення, сприймає близьких людей як своє продовження. Тому у дітей з аутизмом часто спостерігаються гіперприв'язаність до близьких людей і практично «непомічання» інших «чужих» людей. Необхідно зауважити, що гіперприв'язаність може не супроводжуватися тісними емоційними зв'язками. В цьому випадку дитина розцінює свого близького (маму чи тата) як засіб для досягнення своїх цілей. Наприклад, дитина вирішує проблему пізнання дії вимикача світла у кімнаті, до якого важко самій дістати. Тоді вона бере руку дорослого і веде до вимикача, вказуючи що потрібно зробити. Це також елемент соціального інтелекту, однак, об'єкт соціальної взаємодії в цьому випадку розглядається дитиною не як партнер, а як засіб до вирішення інтелектуальних чи практичних задач.

До компоненту соціального інтелекту ми віднесли параметр виконання трьох доручень. Це завдання передбачає насамперед безпосередню взаємодію з іншою особою, отримання від неї доручення, а вже далі інтелектуальні здібності, які допомагають дитині втілити ці доручення на практиці. Останнє передбачає розуміння і виконання вказівок дитиною, розуміння послідовності виконання, а отже зв'язок цих операцій з рівнем розумового розвитку дитини.

Виявлений прямий кореляційний зв'язок між рівнем розумового розвитку дитини і сферою взаємодії з людьми. Цей зв'язок можна пояснити тим, що чим вищий рівень розумового розвитку дитини, тим краще дитина взаємодіє з оточуючими, а саме взаємодія з оточуючими передбачає розвиток навичок комунікації, а також навпаки розуміння зверненої мови, зацікавленість дитини іншими; високий рівень розумового розвитку дитини передбачає всебічну обізнаність, яка і може виступати предметом взаємодії з іншими.

У процесі взаємодії з іншими людьми формується соціальний інтелект дитини – її вміння розуміти та прогнозувати дії інших людей, що може бути використаним дитиною для адекватної адаптації у процесах міжособистісної взаємодії. У випадку дитини із спектром аутистичних порушень можна виділити ряд стадій вияву соціального інтелекту:

1) трактування суб'єкта взаємодії як засобу досягнення своїх цілей (дитина кличе дорослого, щоб підняти книжку, досягнути цікавий предмет, що знаходиться за межами досяжності дитини тощо);

2) усвідомлення дитиною стереотипної (регулярно повторюваної) поведінки дорослого та використання у своїх цілях (наприклад, дитина знає, що коли дорослий піде на роботу, вона зможе включити комп'ютер, який включати не можна тощо);

3) вміння дитиною передбачити дії дорослого та свою реакцію на них з урахуванням вигоди чи втрати для себе.

Соціальний інтелект дітей із спектром аутистичних порушень істотно залежить від рівня їх аутизму. Так діти з високим та середнім рівнем аутизму характеризуються 1-ою та 2-ою стадією соціального інтелекту. Діти з низьким рівнем аутизму мають значно вищий соціальний інтелект, однак, він істотно поступається інтелекту здорових дітей.

Головними труднощами розвитку соціального інтелекту дітей із спектром аутистичних порушень є порушення у сфері соціальної взаємодії. Нездатність дитини з аутизмом до вияву емоцій породжує невміння відчитувати емоції інших людей. Це зумовлює складність відчитування перебігу думок інших людей та прогнозування їх поведінки. З іншого боку, проблеми дитини з аутизмом у вербальній та невербальній комунікації можуть зумовлювати неадекватність розуміння іншої особи, спрямованість її намірів. Відповідно, це приводить до непередбачуваної поведінки та неадекватної міжособистісної взаємодії.

Слід зазначити, що в цьому зв'язку необхідно враховувати і іншу сторону медалі – непередбачувану і важко прогнозовану поведінку дитини із спектром аутистичних порушень. Тому спеціалісти, педагоги, які працюють з такими дітьми, повинні розвивати та підвищувати свій соціальний інтелект, демонструвати високий рівень соціальної компетентності. Лише ці критерії можуть бути запорукою ефективності колекційного та реабілітаційного процесу з такими дітьми.

Висновки На основі проведеного дослідження рівня розумового розвитку дітей із спектром аутистичних порушень отримано такі результати:

1. Встановлено, що рівень розумового розвитку дітей із спектром аутизму відповідає на шабелі нижчій, ніж біологічний вік, віковій категорії дітей.

2. Обґрунтовано використання рівня розумового розвитку дітей як критерію вікових меж освіти дітей із спектром аутистичних порушень у дошкільних навчальних закладах та загально-освітній школі. Відповідно, доцільно формувати дошкільні групи з дітей віком від 3 до 10 років.

3. На основі проведеного факторного аналізу експериментальних даних параметри методики Біне-Сімона дітей з аутизмом віднесені до 3 факторів, які мають

таке психологічне значення: операційний інтелект, об'єднана увага та соціальний інтелект. Перші два фактори можна віднести до компонентів поточного інтелекту, тоді як останній – до компонентів кристалізованого інтелекту.

4. Встановлено, що порушення об'єднаної уваги у дітей із спектром аутизму приводить до ослаблення поточного інтелекту, а, відповідно, до зниження кристалізованого інтелекту.

5. Розглянуто стадії розвитку соціального інтелекту у дітей із спектром аутистичних порушень. Зокрема показано, що стадія розвитку соціального інтелекту обернено корелює з рівнем аутизму. Тобто, діти з високим рівнем аутизму характеризуються предметно-суб'єктивним сприйняттям особи соціальної взаємодії, тоді як зниження рівня аутизму приводить до підвищення здатності дитини до відчитування перебігу думок інших людей та прогнозування їх поведінки, що сприяє її адекватній адаптації в соціумі.

Література

1. Булка Н.І. Ресурси соціального інтелекту: адаптивність, комунікативність, креативність //Практична психологія та соціальна робота. - 2004. - №6. - С. 43-53.
2. Копець Л. В. Психологія особистості. - К., 2007. – 458 с.
3. Малицька Л. Соціальний інтелект і сценарне програмування особистості// Рідна школа. - 2001. - №3. - С. 27-28.
4. Мудрик А.К. Соціальний інтелект та соціальна компетентність // Практична психологія та соціальна робота. - 2006. - № 3. - С. 4-6
5. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – СПб., 1997. – 183 с.
6. Цимбалюк І.М. Психологія: Навчальний посібник: ВД "Професіонал", 2004. – 214 с.
7. Шульженко Д.І. Основи психологічної корекції аутичних порушень у дітей. – К., 2009. – 385 с.

На основаних дослідження інтелекту дітей со спектром аутистических нарушений установлено, что уровень умственного развития детей со спектром аутизма отвечает на ступень ниже, чем биологический возраст, возрастной категории детей. Обосновано использование уровня умственного развития детей как критерия возрастных рамок образования детей со спектром аутистических нарушений в дошкольных учебных заведениях и общеобразовательной школе.

Ключевые слова: *дети, спектр аутистических нарушений, уровень умственного развития.*

The investigation of intelligence of children with autistic disorder spectrum (ASD) has been carried out. The level of mental development of children with ASD was shown to correspond to age category in one degree less than biological age of children. It was substantiated use of mental development level as criteria of age limits for education of children with ASD at preschool and general school.

Key words: *children, autistic disorder spectrum, level of mental development.*